

המזבח כבית לה': עיון בתורת המקדש המימונית

יצחק הרשקוביץ*

א. הקדמה

במאמר זה אתור אחר הבנתו של הרמב"ם את מזבח העולה, המזבח החיצוני.¹ הרמב"ם מייחד את המזבח על פני שאר כלי המקדש ומעמיד אותו בקטגוריה עצמאית הנבדלת בפרמטרים רבים מאלה של הכלים האחרים. להלן נראה שלפי התפיסה המימונית נעשה המזבח הציר המרכזי שסביבו נסב הדיון במקדש כולו. זאת נוכיח מכוח הערות תוכניות, הקשריות ולשוניות של הרמב"ם בדבריו על המזבח ועל הקשרים שבינו ובין חלקיו האחרים של המקדש.

ואולם בטרם נבוא לדון במשנת הרמב"ם בנושא, מן הראוי לסקור את התשתית המקראית של המזבח ולבחון את תפקידיו ואופני הופעתו.

אזכור ראשוני של מזבח העולה מופיע קודם לציווי על הקמת המשכן (שמות כ, כא-כג):²

מִזְבֵּחַ אֲדָמָה תַעֲשֶׂה לִי וְנִבְחַתָּ עָלָיו אֶת עֲלֹתֶיךָ וְאֶת שְׁלֵמֶיךָ אֶת צֹאנֶיךָ וְאֶת בְּקָרֶיךָ בְּכֹל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֲזַכֵּיר אֶת שְׁמִי אָבוֹא אֵלֶיךָ וּבִרְכָתֶיךָ. וְאִם מִזְבֵּחַ אֲבָנִים תַעֲשֶׂה לִי לֹא תִבְנֶה אֹתָהּן גִּזִית כִּי חֲרָבְךָ הִנֵּפֶת עָלֶיהָ וְחִתְּלָהּ. וְלֹא תַעֲלֶה בְּמַעֲלֹתָ עַל מִזְבְּחִי אֲשֶׁר לֹא תִגְלֶה עֲרוֹתֶיךָ עָלָיו.³

* המחלקה לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן.

1 על מזבח העולה כתבו רבים. ראה ר"מ איסרליש, תורת העולה, פראג תרכ"ג, עמ' מ-מב; מ' מקובר, "מזבח האדמה ומזבח האבנים – הלכה ומחשבה", מעלין בקודש ב (תש"ס), עמ' 139-127; א' גרוסברג, "המזבח, הכבש והנסכים", תחומין יא (תש"ן), עמ' 463-531; מ' אודס, בלבבי משכן אבנה, ירושלים תשס"ו, עמ' 343-383, 411-466; ב' ברונר, "מרכזיותו של המזבח במשנת הרמב"ם", בתוך: נ' אריה (עורך), בניין אריאל יאיר, חיספין תשס"ב, עמ' 198-208. עוד על מרכזיותו של המזבח במקדש לא רק ככלי עבודה כי אם כבעל ערך חשוב ועצמאי במכלול המקדשי ראה י' בלידשטיין, "המזבח לבימה – לגלגולן של הקפות", בתוך: ש' גליק (עורך), זכור דבר לעבדך: אסופת מאמרים לזכר דב רפל, ירושלים תשס"ז, עמ' 366-369. וראה על סוגיית הפנייה אל המזבח (בעיקר בהקשר של הקפתו בחג הסוכות) אצל י' נגן, חג הסוכות במחשבת חז"ל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד, עמ' 169. וראה: C. Dohmen, *Theological Dictionary of the Old Testament*, vol 8, pp. 209-225.

2 במאמר זה הפנייה סתמית למקרא מכוונת לספר שמות. הפניה סתמית למשנה תורה לרמב"ם מכוונת להלכות בית הבחירה. כל הציטוטים מספר העבודה מוגהים לפי "רמב"ם מזויק", מאת מו"ר הרב יצחק שילת, ירושלים תשס"ח.

3 ראוי לבחון גם את הקשר שבין התיאור המופיע כאן לזה של דברים כז, ד-ה, הגם ששם מדובר לא במזבח במקום נבחר או במקום שה' מזכיר את שמו אלא רק במזבח של הר עיבל. מכל

המתבונן בציווי זה ימצא בו מאפיינים ברורים של יציבות קרקעית שאיננה ניידת:

1. חומרי הבניין בלתי ניידים (אדמה,⁴ אבנים).
2. ממדיו של המזבח הגם שלא פורטו, אינם נשמעים סבירים בהקשר של מסע (יש צורך לעלות אליו במעלות – כבש).
3. התורה משתמשת כלפי המזבח בלשון בניין ("לא תבנה אתהן גזית").

מנגד, בפרשת ציווי המשכן מופיע דין בניית המזבח באופן אחר לחלוטין (שמות כז, א-ח):

וְעָשִׂיתָ אֶת הַמִּזְבֵּחַ עֲצֵי שִׁטִּים חֲמֹשׁ אַמּוֹת אַרְבֶּךָ וְחֲמֹשׁ אַמּוֹת רֹחַב רְבֹועַ יִהְיֶה הַמִּזְבֵּחַ וְשֵׁלֶשׁ אַמּוֹת קָמְתוֹ... וְצִפִּיתָ אֹתוֹ נְחֹשֶׁת... לְכֹל כְּלָיו תַּעֲשֶׂה נְחֹשֶׁת... וְעָשִׂיתָ בָּדִים לַמִּזְבֵּחַ בְּדֵי עֲצֵי שִׁטִּים וְצִפִּיתָ אֹתָם נְחֹשֶׁת. וְהוֹבֵא אֶת בְּדָיו בְּטַבְעֹת וְהָיוּ הַבְּדָים עַל שְׁתֵּי צְלָעֹת הַמִּזְבֵּחַ בְּשָׂאת אֹתוֹ. נְבוֹב לְחֹת תַּעֲשֶׂה אֹתוֹ כְּאֲשֶׁר הִרְאָה אֶתְךָ בְּהָר פֶּן יַעֲשׂוּ.

כאן מופיע, כאמור, דין המזבח בהקשר הכולל של שאר כלי המשכן, ואפשר לראות עוד שמאפייניו הם מאפייני כלי:

1. חומרי הבניין – עצי שטים (ולא אדמה או אבנים).
2. ממדיו של המזבח דומים לאלה של שאר הכלים – שלוש אמות קומתו⁵ (לא מוזכרת מידה המחייבת עלייה ייחודית אל המזבח. ואכן הציווי על הכבש נעדר מפרק כז).⁶
3. המזבח נועד לנשיאה (יש ציווי לעשות בדים ולמקמם בטבעות, ומכאן שהמזבח נועד למשא בכל עת).
4. המזבח אמור להיות נבוב לוחות ומצופה מתכת-נחושת במתכונת כלי המקדש האחרים.

בהמשך הדברים נראה שגם חז"ל ובעקבותיהם הרמב"ם ראו במזבח העולה כלי ייחודי בעל מאפיינים דואליים שמעניקים לו מעמד של חלק מבניין המקדש מחד גיסא, ומאידך גיסא מותירים אותו כאחד מכלי המקדש.⁷

מקום, דיניו של המזבח שם דומים לאלה של המזבח שלפנינו, ואכן, גם חז"ל למדו ממקור זה על המזבח המקדשי. ראה מכילתא דרבי ישמעאל, בחדש יא (מהד' הורוביץ-רבין, עמ' 244); מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי כ, כב (מהד' אפשטיין, עמ' 157); בבלי, עבודה זרה נב ע"ב.
⁴ לפרשנויות שונות על אודות משמעות הביטוי "מזבח אדמה" בקרב התנאים ראה: מכילתא דרבי ישמעאל, בחדש יא (מהד' הורוביץ-רבין, עמ' 242). אנו נלך כאן בשיטת הרמב"ם, ש"מזבח אדמה" משמעו שהמזבח היה צריך להיות מחובר לקרקע, כשיטת ר' ישמעאל שם. וראה להלן, הערה 25.

⁵ ראה בבלי, זבחים נט ע"ב ואילך, בעניין מחלוקת התנאים על אודות גובהו של המזבח.

⁶ גם בפרק לח, בעת הביצוע של המזבח בידי בצלאל, נעדר הכבש. וגם בפרק לט, כשהביאו את הכלים אל משה, נפקד מקומו של הכבש, וכן בפרק מ, בעת הנחת הכלים בידי משה.

⁷ על ניגוד זה עמדו כבר חוקרי המקרא ופירושוהו לשיטתם, אולם לא נאריך בזה כאן נוכח חוסר

ב. מקומו של המזבח בסדרי הכלים

הרמב"ם מונה במשנה תורה, הלכות בית הבחירה, פרק א, הלכה ו, את כלי המקדש:

ועושיין במקדש שבעה כלים: מזבח לעולה ולשאר הקורבנות; וכבש שעולין בו למזבח, ומקומו לפני האולם משוך לדרום; וכיור; וכנו, לקדש ממנו הכהנים ידיהם ורגליהם לעבודה, ומקומו בין האולם ולמזבח משוך לדרום, שהוא שמאל הנכנס למקדש; ומזבח לקטורת; ומנורה; ושולחן. ושולשתן בתוך הקודש לפני קודש הקדשים.

סדר המניין של שבעת הכלים הוא מן החוץ פנימה. לא כן המניין המקראי. בו מופיעים הכלים בסדר הפוך (ובמידה רבה אפשר למצוא בו גם ערעור על מספרם). בפרק כה מונה התורה את כלי המקדש בסדר הזה:

1. ארון + כפורת.
2. שולחן.
3. מנורה.

לאחר מכן עוסקת התורה במבנה המעטפתי של המשכן, ובשלהי פרק כו היא מסכמת בתיאור הציווי על הכנסת שלוש המערכות הללו אל המשכן פנימה (לד-לה).⁸ התורה חוזרת לעסוק בכלים בפרק כז, ששם היא מונה את המזבח ובו היא חותמת. את שאר הכלים מפרטת התורה רק בהמשך הפרשיות: מזבח הקטרת יובא בפרק ל, א-י, וגם הכיור וכנו מובאים שם יז-כא.

אם נתעלם מהעובדה שהרמב"ם השמיט בהלכותיו את עשיית הארון,⁹ והתורה השמיטה בפרשה זו את בניין הכבש (בצד השינויים שהובאו לעיל),¹⁰ הרי המניינים הללו שונים זה מזה במהותם, כאמור. מגמתה של התורה (מהפנים לחוץ) מתעצמת ומשתלמת בתיאור הביצוע של בצלאל, בפרקים לז-לח, אחרי התיאור של מבנה המשכן בפרק לו:

1. הארון והכפורת (לז, א-ט).

הרלוונטיות של מחקריהם להבנת דברי הרמב"ם. מכל מקום, לדוגמה מוערת ראה, P. Heger, *The Three Biblical Altar Laws: Developments in the Sacrificial Cult in Practice and Theology*, Berlin–New-York 1999. ובעיקר ראה שם עמ' 171 ואילך על אודות הניגוד בין הארעיות ליציבות של המזבחות.

⁸ כמו סדר זה תיאר את מבנה המשכן יוסף בן מתתיהו, ראה: קדמוניות היהודים, ספר שלישי (מהד' שליט, עמ' 87-89).

⁹ לא כאן המקום להאריך, אף כי רבות דובר בעניין זה. ראה מגוון מקורות בספר המפתח לספר עבודה ד, א, ד"ה היה הארון מונה (מהד' שבתי פרנקל, עמ' תרכט).

¹⁰ על עניין זה עמד ר' יצחק מקרלין בספרו "קרן אורה" על מסכת זבחים, בני ברק תשס"ג, סג ע"א, ד"ה תוס' בד"ה כל כבשי (עמ' קסג). הוא אף נשאר בפליאה על כמה משאלותינו האחרות כאן. עיין שם.

2. השולחן (שם, י-טז).
3. המנורה (שם, יז-כד).
4. מזבח הקטורת (שם, כה-כט).
5. מזבח העולה (לח, א-ז).
6. הכיור וכנו (שם, ח).

גם בפרק לט, לד-לט, עם הבאת הכלים לפני משה (אך באזכור הכיור וכנו לאחר המזבח), ובפרק מ, ג-ז, בהכנסת הכלים למשכן (שוב תוך אזכור הכיור לאחר המזבח), נשמר הסדר התורני מהפנים חוצה.

אמנם בספר מלכים נמצא המקור למניין המימוני. תחילה מתוארת המלאכה המורכבת של בניין המכוונות והים (מלכים-א ז, כג-מד). לאחר מכן מובאת העבודה בכלים האלה: מזבח הזהב (שם, מח), השולחן (שם), המנורות (שם, מט) והעלאת הארון (שם ח, א-ט). המזבח עצמו לא נזכר במלאכת העשייה של הבית, אף כי כבר בשמואל-ב כד, כה, מתואר המזבח שבנה דוד באותו מקום, לכן לא היה צורך בבנייה מחודשת של המזבח. לפיכך עולה שסדר הכלים של הרמב"ם אכן שאול מזה של שלמה המלך בצירוף מזבחו של דוד המלך (להלן נראה את חשיבות מעמדו של מזבח זה).

ג. מעמדו הייחודי של המזבח במקדש

להלן נראה שהסיבה העיקרית לעיצוב המקדש בדמות זו הן אצל הרמב"ם הן בספר מלכים היא חשיבותו של המזבח במקדש הבנוי על רקע הירידה במעמדו של הארון, שמיום שפסק הגילוי למשה באמצעותו איננו משמש עוד כלי אקטיבי במקדש (לפיכך המקדש איננו זוכה לכינוי "בית מועד" כתחליף ל"אוהל מועד" הארעי, שכן נעדר ממנו ממד ההתוועדות, המפגש הישיר עם דבר האל).

עיקרה של העבודה במקדש, ודאי שההיבט הפומבי שבה, מתחולל במזבח. אמנם במנורה נעשית פעילות שוטפת – הטבת נרות והדלקתם, אולם מדובר בפעולה חד-גונית ורגעית, שממדי ההודאה, הבקשה והשבח חסרים בה. בשולחן משתמשים רק אחת לשבוע, עם החלפת לחם הפנים, ומזבח הקטורת אמנם משמש גם הוא בפעילות יום-יומית של הקטרה, אולם גם זו נושאת אופי תמידי ובלתי משתנה. אבל במזבח מתקיים הפן התמידי של העבודה הן בקרבנות התמיד הן בקרבנות המוספים, אולם הוא משמש גם כלי בלעדי לביטוי רחשי הלב, החרטה וההתעלות של ישראל מבחינה אינדיבידואלית ולאומית גם יחד.¹¹

התורה כבר מעידה על מאפייניו הייחודיים של המזבח (שמות כט, לח-מו):

¹¹ בעניין זה יש להעיר שככל שהכלים היו פנימיים, כך פחת השימוש בהם. הארון השוכן בתוך קודש הקדשים איננו משמש לעולם כלי פעיל, וגם בפעם היחידה בשנה שבה נכנס הכהן הגדול למדורו של הארון – ביום הכיפורים, הוא מניח את מחתת הקטורת בין בדיו ולא עליו ממש. הכלי הבא המתואר בתורה הוא השולחן, שבו השתמשו רק אחת לשבוע, כאמור. במנורה היו מתעסקים פעמיים ביום: בעת ההדלקה ובעת ההטבה, ועל מזבח הזהב היו מקטירים פעמיים ביום. בכיור היה משתמש כל כהן שרצה לעבוד בעבודת התמיד לחלקיה, והמזבח, כאמור, ריכוז סביבו כמעט את כל עבודת המקדש.

וְנָה אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה עַל הַמִּזְבֵּחַ כְּבָשִׂים בְּנֵי שָׁנָה שְׁנַיִם לַיּוֹם תָּמִיד... עַל־תָּמִיד
 לְדַרְתֵּיכֶם פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד לְפָנָי ה' אֲשֶׁר אֶנְעַד לָכֶם שָׁמָּה לְדַבֵּר אֵלֶיךָ שָׁם.
 וְנִבְעַדְתִּי שָׁמָּה לְבָנֵי יִשְׂרָאֵל וְנִקְדַּשׁ בְּכַבְדִּי. וְקִדְשִׁתִּי אֵת אֹהֶל מוֹעֵד וְאֵת הַמִּזְבֵּחַ
 וְאֵת אֹהֶרֶן וְאֵת בְּנָיו אֶקְדַּשׁ לְכַהֵן לִי. וְשָׁכַנְתִּי בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְהָיִיתִי לָהֶם
 לְאֱלֹהִים. וְנָדְעוּ כִּי אֲנִי ה' אֱלֹהֵיהֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְשָׁכְנֵי
 בְּתוֹכָם אֲנִי ה' אֱלֹהֵיהֶם.

וראה בברייתא דמלאכת המשכן, פרק יד (מהד' קירשנר 219):¹²

מהיכן היתה שכינה מדברת עם משה? ר' נתן אומ' מן האהל, שנ' "ונתת אותו לפני הפרכת אשר אועד" (שמות ל, ו), ר' שמעון בן עזאי או' ממזבח הקטרת, שנ' "ושחקת ממנו הדק וגו'" (שם, לו) תלמידיו של ר' ישמעאל או' מאצל מזבח העולה שנ' "עולת (ה)תמיד לדורותיכם וגו'" (שם כט, מב).

על אף מחלוקת התנאים בדבר אין להתכחש לפרשנות הלגיטימית (ואולי מתבקשת) שהמזבח שימש מקור שפע רוחני כמו הכפורת.¹³ הרמב"ם מתאר את תכלית המקדש בהלכות בית הבחירה (פרק א, הלכה א) ומונה שתי מטרות הקשורות קשר אמיץ למזבח:

מצות עשה לעשות בית לה', מוכן להיות מקריבים עליו¹⁴ הקרבנות, וחוגגין אליו שלש פעמים.

אם כן, הקרבת הקרבנות וגם החגיגה הן פעולות פולחניות שקשורות במזבח, ועיקר המצווה היא ההקרבה על הבית, כשהמזבח הוא עיקרו של בית. זהו מיקוד תכלית המקדש לעומת הכתוב בספר המצוות (עשה כ): "שצונו לבנות בית עבודה. בו יהיה ההקרבה והבערת האש תמיד, ואליו יהיה ההליכה והעליה לרגל והקבוץ בכל שנה".¹⁵ באמצעות הוספת העלייה לרגל, שאיננה קשורה בלעדית למזבח (אף כי גם היא כרוכה בעבודתו, שהרי העולים היו מחויבים בעולת ראייה), הרמב"ם מרחיב במקצת את תפקידו של המקדש. אולם גם בספר המצוות פתח הרמב"ם בתיאור שתי תכליות המזבח: הקרבה והבערת אש תמיד.¹⁶

¹² על זמנה של הברייתא וייחודה ראה: R. Kirschner, *Baraita De-Melekhet Ha-Mishkan: a Critical Edition with Introduction and Translation*, Cincinnati 1992

¹³ על מחלוקת זו ראה דברי רש"י על שמות כט, מב (מהד' שעוועל, עמ' רצו). ביאור מפולפל על הפסוק מובא בספר משכיל לדוד לר"ד פרדו, ויניציאה תקכ"א, עט ע"א. וראה ביאור "משך חכמה" לרמ"ש הכהן מדווינסק על כט, מב (מהד' קופרמן, עמ' תעד).

¹⁴ על גרסה זו ראה רמב"ם מדויק (לעיל הערה 2) עמ' ג הערה 4.

¹⁵ כיצא בזה בראש שורש י"ב מהקדמת ספר המצוות ראה להלן. על הפן של העלייה לרגל בספר המצוות עמד מ"י בוצ'קובסקי, ידי משה, בני ברק תשנ"ו סימן א (עמ' ט-י), אך הוא לא עמד על השוני בינו ובין הנוסח המופיע בהלכות. המובאות מספר המצוות הן על פי מהד' העליר, ירושלים תש"ו.

¹⁶ הרמב"ם חוזר על עיקרון זה גם בהמשך פרק א, הלכה ג, בקבעו שמהוקם המקדש בירושלים

גם המובאה שלפי הרמב"ם מחדשת את מעמדו של בית העולמים בירושלים (הלכה ג) מחזקת עמדה זו (דה"א כב, א): "וַיֵּאמֶר דָּוִד זֶה הוּא בֵּית ה' הַאֵלֹהִים וְזֶה מִזְבֵּחַ לַעֲלֹתָ לְיִשְׂרָאֵל". אף שעד לשלב זה בנה דוד רק את המזבח, והבית עצמו נבנה בידי שלמה, מכנה דוד את מזבחו "בית ה' האלהים".¹⁷ ולאור קביעה זו של דוד המלך מעצב גם הרמב"ם את לשונו. אמנם אפשר להסביר גם באופנים אחרים את השימוש של הרמב"ם בפסוק זה, אך דומני שהוא מצטרף לשלל הראיות שמובאות כאן. עוד היבט לייחודיות המזבח שיש להדגישו הוא היותו הכלי הראשון שתיאר חומרי הגלם שלו מופיע בפרק א מהלכות בית הבחירה (הלכות יג-יד; טז-יז). יתר על כן, כמות ההלכות שמוקדשות לחומרי הגלם של המזבח ושל הכבש בפרק זה (חמש הלכות, כאמור) ארוכה הרבה מזו המוקדשת לחומרי הגלם של הכלים האחרים – המנורה, השלחן ומזבח הזהב (שתי הלכות בלבד, יח-יט). גם בהמשך ההלכות, בתיאור בניין הכלים, פותח הרמב"ם בבניין המזבח והכבש ומקדיש להם מקום מיוחד בהיקף ובתוכן (פרק ב כולו, על 18 הלכותיו, עוסק בבניין המזבח), ואילו כל שאר הכלים זכו יחדיו לפרק ג, וב-18 הלכותיו מפורטים דיני המנורה, השלחן, מזבח הזהב והכיור גם יחד.

ד. המזבח – כלי או בניין?

לאחר הקדמה זו אבקש להציע את היחס הכפול של הרמב"ם למזבח. אמנם הרמב"ם רואה במזבח כלי ומונה אותו ברשימת הכלים, אולם שלא ככלי המקדש האחרים, למזבח גדרים המיוחדים לבניין עצמו, ומכאן מעמדו הייחודי. חשוב לציין שגם כלי המקדש האחרים שמנה הרמב"ם מבטאים דואליות זו, אף כי במידה פחותה, כפי שהרמב"ם מיטיב לנסח כמה פעמים. הרמב"ם איננו פוסק את הלכותיהם בהלכות כלי המקדש והעובדים בו אלא בהלכות בית הבחירה. מכאן נבין שהנחת היסוד שלו היא שהתואר כלי מקדש איננו ראוי להם.¹⁸ וכך מתאר הרמב"ם בספר המצוות בשני מקומות: בשורש השנים-עשר נאמר:¹⁹

שאין ראוי למנות חלקי המלאכה מן המלאכות שבא הצווי בעשייתם כל חלק וחלק בפני עצמו... כמו אמרו "ועשו לי מקדש", שזה מצות עשה אחת מכל המצות, והוא שיהיה לנו בית מוכן, יבאו אליו ויחוגו, ובו תהיה ההקרבה, ובו יהיה הקבוץ במועדים. ואחר כך בא לתאר חלקיו ואיך יעשה. ואין ראוי שימנה כל מה שאמר בו "ועשית" "ועשית" מצוה בפני עצמה.

¹⁷ נאסרו כל המקומות כולן לבנות בהן בית לה' ולהקריב בהן קרבן".

¹⁷ ראה כיצד הציג את הדברים יוסף בן מתתיהו בזיקה להלכות בית הבחירה ב, א-ב: קדמוניות היהודים, ספר שביעי (מהד' שליט, עמ' 258-259).

¹⁸ בהלכות כלי המקדש דן הרמב"ם בשמן המשחה ובשימוש בו (הכשרת כלי המקדש), בקטורת ובאופני נשיאת הארון (שמקומו נפקד בהלכות הבחירה, כנזכר לעיל). בהגדרה מודרנית אפשר לומר שהרמב"ם מחלק בין ה"חומרה" המנויה בהלכות בית הבחירה ל"תוכנה" – אופן השימוש בכלים והכשרתם, המנויה בהלכות כלי המקדש. ה"תוכנה" הייעודית, קרי הקרבנות שמבטאים תגובות אנושיות למעשים אלהיים ואנושיים גם יחד ולמעגל השנה מפורטים בהלכות ייעודיות הפזורות הן בספר עבודה הן בספר קרבנות. ראה ידי משה (לעיל, הערה 15), עמ' י.
¹⁹ שם, כז.

וביתר פירוט מחדד לנו הרמב"ם במצוות עשה כ:²⁰

הנה התבאר שבנין בית הבחירה מצוה בפני עצמה. וכבר בארנו שזה הכלל כולל חלקים, ושהמנורה והשלחן והמזבח וזולתם – כלם הם מחלקי המקדש, והכל יקרא מקדש. וכבר יחד הציווי בכל חלק וחלק.²¹

ואולם גם במצווה זו עצמה מקדיש הרמב"ם מקום מיוחד למצוות בניין המזבח (שם):

אמנם אמרו במזבח "מזבח אדמה תעשה לי", שיחשב בכתוב הזה שהיא מצוה בפני עצמה חוץ ממצות מקדש, הענין בו כמו שאספר לך. אולם פשטיה דקרא הנה הוא מדבר בשעת היתר הבמות, שהיה מותר לנו בזמן ההוא שנעשה מזבח אדמה בכל מקום ונקריב בו. וכבר אמרו ע"ה כי ענין זה הוא שצוה לבנות מזבח שיהא מחובר בארץ, ושלא יהיה נעתק ומטלטל כמו שהיה במדבר. והוא אמרם במכילתא דרבי ישמעאל בפירוש זה הפסוק – כשתכנס לארץ עשה לי מזבח המחובר באדמה. וכאשר היה הדבר כן, הנה זה הצווי נוהג לדורות, ויהיה מחלקי המקדש. רוצה לומר שיבנה מזבח מאבנים בהכרח. ובמכילתא אמרו, בפירוש אמרו ית' (שם) "ואם מזבח אבנים תעשה לי" אמרו רבי ישמעאל אומר, כל אם ואם שבתורה רשות, חוץ משלשה, אחד מהם "ואם מזבח אבנים". אמרו "ואם מזבח אבנים" חובה, אתה אומר חובה או אינו אלא רשות? תלמוד לומר "אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' אלהיך".

כלומר הרמב"ם סובר שאין מצווה עצמאית של בניין המזבח, אולם הוא נוהג בכובד ראש לאור דברי חז"ל בפרשנות זו בדברי הכתוב ומצליח להתנער ממנה מכוח ההבדל שבין המזבח המדברי למזבח המקדשי. דווקא נקודה זו מורה על ייחודו של המזבח המקדשי, שאיננו כלי מיטלטל כשאר הכלים אלא בלתי מתנייד ומחובר לקרקע. יתר על כן, הגם שאין מצוות עשה מפורשת בבניין המזבח, הרמב"ם חותם את דבריו במלים האלה (שם):

וכבר התבארו דיני מצוה זו בכללה, כלומר בנין המקדש ותבניתו, ובנין המזבח ודינו... וכן התבאר תבנית המנורה והשלחן ומזבח הזהב ומקומם בהיכל.

דומני שהדברים מדברים בעד עצמם ומעידים על ההבדל האיכותי בין המזבח לכלים האחרים. ואם בזה לא די, הרי הרמב"ם מנהו במצוות לא תעשה לעצמה (עט) – אזהרה מלבנות את המזבח גזית) חרף הימנעותו מלמנות את בניין המזבח כמצווה עצמאית. יצוין שאין כאן איסור על אופן השימוש בכלי (לכך מיוחדות המצוות שלאחר מכן

²⁰ שם, מא.

²¹ כידוע, בזה נחלק רמב"ן עם הרמב"ם. ראה השגותיו על מצוות עשה לג (מהד' שעוועל, עמ' קסח-קסט).

הקשורות הן במזבח מצד איסור העלייה אליו במעלות וכיבוי אֶשׁוּ הֵן בכלים אחרים, כגון שימוש פסול בשמן המשחה ובמזבח הזהב והשחתת כלים) אלא על עצם בנייתו. את עיוננו בהיבט של בניין המזבח בלשון הרמב"ם נחלק לשלושה מדדים: (א) השימוש בלשון "בנייה" מול לשון "עשייה" המיוחדת לשאר הכלים, כמו הלשון המתארת את המקדש; (ב) תיאורי המקום של המזבח מול תיאורי המקום של הכלים האחרים ושל מבני הקבע במקדש; (ג) חומר הגלם של המזבח והקשר בינו ובין חומרי הגלם המקדשיים לעומת חוסר הקשר בין חומרי לחומרי הכלים האחרים.

ה. "בניין" ו"עשייה" בהקמת המזבח

הרמב"ם פותח את הלכות בית הבחירה בהשראת הכתוב "ועשו לי מקדש", ולכן הוא קובע במילותיו הראשונות: "מצות עשה לעשות בית לה", ולא בפועל "ב-נ-ה".²² הסיבה להבדל זה היא שבתחילה ביקש הרמב"ם להכיל בהלכה זו גם את עשיית המשכן (שלא הייתה בנייה של מבנה קבע): "וכבר נתפרש בתורה משכן שעשה משה רבינו".²³ בלשון "בניין" משתמש הרמב"ם לראשונה בהלכה ב, בתארו את מקדש שילה,²⁴ שהיה בית ולא אוהל. מכאן ואילך מקפיד הרמב"ם להשתמש כמעט תמיד בפועל "ב-נ-ה" על נטיותיו כדי לתאר את הקמת הבית.

הלכה ו, הנפתחת בתיאור הכלים, נפתחת במילים: "ועושין במקדש שבעה כלים, מזבח לעולה ולשאר הקרבנות, וכבש שעולין בו למזבח... וכיור וכנו". הסיבה לפתיחה בתואר "לעשות" היא רצון הרמב"ם לאגד את כל הכלים כאחד. גם בהלכה יג, המסמנת את תחילת ההתעסקות של הרמב"ם במזבח, הוא כותב: "המזבח אין עושין אותו אלא בנין אבנים".²⁵ אולם מכאן ואילך ממשיך הרמב"ם ודבק בפועל "ב-נ-ה" בתארו את הקמת המזבח (הלכות יג-יז):

²² על ניגוד זה כבר עמד ר' יוסף רוזין (הרוגאצ'ובר) בכמה מקומות בספרו "צפנת פענח". ראה דבריו במהדורה תניינא, חלק ראשון, דווינסק תר"ץ, עמ' 5, 164. באופן כללי, הבחנתו של ר"י רוזין נעוצה בהבדל שבין בניין המקדש כמצווה עצמאית (לשם קיום "ועשו לי מקדש") ובין עשייתו כהכשר מצווה לשימוש בו.

²³ לא כאן המקום להאריך בשאלה כיצד קיים משה רבנו בהקמת המשכן את מצוות הקמת בית באמצעות אוהל גרידא. קריאת כיוון לעניין זה אפשר לאתר מהקביעה של הרמב"ם שמשכן משה "היה לפי שעה". השווה ללשון זו הלכות יסודי התורה ט, א-ד, והלכות ממרים ב, ג-ד. וראה י' בלידשטיין, סמכות ומרי בהלכות הרמב"ם: פירוש נרחב להלכות ממרים א-ד, תל-אביב תשס"ב, עמ' 109-127 (אף כי דומה שהמנגנון של משה רבנו בהקמת המשכן איננו פְּזָה של בית הדין הגדול, המבואר בהלכות ממרים, אלא דומה לזה של הנביא, כמתואר בהלכות יסודי התורה).
²⁴ כך היא הגרסה הנכונה בלשון הרמב"ם, ולא "משכן שילה" שבכמה מן הדפוסים. כך הסביר הרמב"ם גם בפירושו המשנה, זבחים יד, ז. ראה הלכות בית הבחירה א, ב (רמב"ם מדויק עמ' ג) וילקוט שינויי נוסחאות לספר עבודה א, ב (מהד' שבתי פרנקל, עמ' תתפו).

²⁵ כאן יש להעיר על סתירה-לכאורה מפורסמת בין מורה הנבוכים למשנה תורה ולספר המצוות בהקשר שלנו. במורה הנבוכים חלק שלישי, פרק מה (מהד' שוורץ, עמ' 604) כתב הרמב"ם: יודע אתה את הטעם שנתנו (חז"ל) לאיסור לסתת את אבני המזבח, שאמרו: אינו דין שיונף המקצר על המאריך. וזה טוב על דרך הדרשות, כמו שצינו. אבל הטעם לזאת ברור, והוא שעובדי עבודה זרה היו בונים את המזבחות באבנים מסותות. לכן אסר להידמות להם, (וציווה) שהמזבח יהיה מטיט, כדי למונענו מלהידמות להם: מזבח אדמה תעשה לי (שמות כ, כא). ואם אין מנוס מלבנות אותו מאבנים, תהיינה בצורתן הטבעית, לא מסותות.

אבל בהלכות בית הבחירה א, יג פסק הרמב"ם (וכן בספר המצוות עשה כ, כמובא לעיל): "המזבח אין עושין אותו אלא בנין אבנים, וזה שנאמר בתורה 'מזבח אדמה תעשה לי', שיהיה מחובר באדמה, שלא יבנוהו לא על גבי כיפין ולא על גבי מחילות. וזה שנאמר 'ואם מזבח אבנים', מפי השמועה למדו שאינו רשות אלא חובה".

ובהמשך שם, ב, טז: "כשבנין המזבח בנין אותו כולו אטום כמין עמוד, ואין עושין בו חלל כלל, אלא מביא אבנים שלימות גדולות וקטנות, ומביא סיד וזפת קוניא וממחה ושופך לתוך מלבן גדול כמידתו, ובונה ועולה".

אם ממורה הנבוכים עולה שלכתחילה יש לבנות את המזבח מטיט (מלשון הכתוב "מזבח אדמה תעשה לי"), ורק אם אין טיט יש לבנותו מאבנים, הרי במשנה תורה מכריע הרמב"ם שלכתחילה יש לבנותו בבניין אבנים. על סתירה זו העיר גם י' לוינגר, הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק, ירושלים תש"ן, עמ' 179.

ואולם, מהשוואת שני המקורות ממשנה תורה דומה שאין כל סתירה, שהרי גם בפרק ב הרמב"ם מתאר בניין שאיננו של אבנים בלבד ולא כתב שיש בזה פגם או חיסרון לעומת מזבח אבנים גרידא. לפיכך יש לומר שמלכתחילה לא התכוון הרמב"ם שהמזבח ייבנה על טהרת האבנים, שכן בניין שכולו אבנים איננו יכול לעמוד (שהרי אין בו חומרים מדביקים). אף לשון הרמב"ם אינה מורה כן, שכן כתב "בנין אבנים" ולא אבנים בלבד. הדרך לבנות בניין אבנים היא המתוארת בפרק ב, כדי שהבניין לא יהיה חלול כלל, וחלקיו יחזיקו עצמם כראוי. כך הסיק הרמב"ם מסוגיית הבבלי, זבחים נד ע"א-ע"ב, המחייבת בניין מזבח על ידי ערבוב אבנים גדולות וקטנות בחומרי דבק וטיוח. מכאן נבין שזאת כוונת הרמב"ם במורה הנבוכים: התורה רצתה שישראל יבנו מזבח חלק ואטום לחלוטין, כמו המזבח האילי. אולם אם אצל עובדי האלילים המזבח מגיע לצורה חלקה בזכות אבני גזית מסותתות, הרי אצל ישראל האבנים הן טבעיות, ורק חומרי הטיט מחליקים את המזבח. כה חשוב לתורה שלא ייבנה המזבח מאבנים מסותתות, עד שאף אם אין בנמצא טיט מחליק, יש לבנות את המזבח על טהרת האבנים בלבד. הרואה יראה שזאת בדיוק כוונת הרמב"ם במשנה תורה. פתרון זה עודנו נתקל בקושי בבואו להסביר את השימוש של הרמב"ם בפסוק "מזבח אדמה תעשה לי", שכן במשנה תורה משמש הפסוק ראייה שחובה לחבר את המזבח לאדמה (א, יג), ואילו ממורה הנבוכים עולה שמדובר בהוראה על אופי הבנייה עצמה, ויצירתה אטומה ורוויה בטיט. אולם על אף הקושי דומה שהרמב"ם השתמש במורה הנבוכים בסוגיית הבבלי, זבחים סא ע"ב-סב ע"א (ההוספות בסוגריים משלי): "תנן התם: וכשעלו בני הגולה, הוסיפו עליו (על המזבח) ד' אמות מן הדרום וד' אמות מן המערב כמין גמא... כי אתא רבין אמר ר"ש בן פזי משום בר קפרא: שיתין הוסיפו (יצרו מרזב מראש המזבח לתחתיתו, בכדי לנתב כראוי את הנוזלים המנוסכים על המזבח). מעיקרא סבור: 'מזבח אדמה' – שהוא אטום באדמה; ולבסוף סבור: שתייה כאכילה (והן הנוזלים והן הבשר צריכים להיות ניתנים על ראש המזבח), ומאי 'מזבח אדמה'? שהוא מחובר באדמה, שלא יבנו לא ע"ג כיפיים ולא על גבי מחילות.

מסוגיית התלמוד עולה שמתחילת ימי בית שני הגיעו למסקנה שצריך לבנות שיתין, וממילא זהו הפירוש של "מזבח אדמה", אולם הן בימי בית ראשון הן בימי בית שני הקפידו על המזבח האטום, וממילא אנו מוצאים שמקורה של הוראה זו בפסוק "מזבח אדמה". לפיכך נראה לסכם שאמנם לשונו של הרמב"ם מהתלת במקצת בקוראיו, כדרכו בקודש, אולם אין בדבריו במורה הנבוכים משום ניגוד רב לפסיקתו במשנה תורה, ואף השימוש התמוה שלו בפסוק "מזבח אדמה" הגם שאיננו הפירוש המקובל בכתביו ההלכתיים, מכל מקום מקור נאה לו בתלמוד הבבלי. חשוב לציין שר' אברהם בן הרמב"ם בפירושו לתורה הבין את דעת אביו באופן דומה לזה של המשיגים עליו ונותר בקושייה (כתבי רבי אברהם בן הרמב"ם, פירוש על התורה, שמות כ, כא-כב, מהד' ששון עמ' מה): "ואלמלא ביאור הקבלה ופירושה היה מובן מרהיטת לשון המקרא שמזבח אדמה מן החמר וכדומה ובנינו מן האבנים רשות. וכבר ביאר פשט זה אבא מרי ז"ל במורה ויתנגד לפשט זה מאמר הכתוב 'אבנים שלמות וגו'".

עוד על הקטע המדובר במורה הנבוכים ויחסו של ר' שמואל אבן-תבון אליו ראה ק' פרנקל, מן הרמב"ם לשמואל אבן תיבון: דרכו של דלאלה' אלהאירין למורה הנבוכים, ירושלים תשס"ח, עמ' 107.

שלא יבנוהו לא על גבי כיפין... ובנין בהן... פסולה לבנין המזבח ובנין הכבש... והבונה אבן שנגע בה ברזל במזבח או בכבש לוקה, שנאמר 'לא תבנה אתהן גזית'. והבונה אבן פגום עובר בעשה... אחר שנבנית... אין עושין מדרגות למזבח... אלא בנין כמו תל.

כך בפרק א, ואילו בפרק ב, העוסק כולו בבנין המזבח, מתחזדים הדברים עוד באמצעות שימושים רבים נוספים בנטיית "ב-ג-ה":

"ויחל שלמה לבנות את בית ה'...²⁶ ומסורת ביד הכל שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארונה הוא המקום שבנה בו אברהם אבינו המזבח ועקד עליו יצחק, והוא המקום שבנה בו נח כשיצא מן התיבה... ומזבח שבנו בני הגולה כעין מזבח שעתידי להיבנות עשוהו... וכן העתידי להיבנות... וכבש היה בנוי לדרומו של מזבח... כשבנין המזבח בנין אותו כולו אטום... ובונה ועולה. ונותן בתוך הבנין... ויסיר הגופים שבתוך הבנין... מזבח שנפגם מבנינו, אם נפגם מבנינו טפח – פסול".

חריגה בפרק ב היא לשונה של הלכה ה:

מזבח שעשה משה, ושעשה שלמה, ושעשו בני הגולה, ושעתידי להיעשות – כולן עשר אמות גובה כל אחד מהן. וזה הכתוב בתורה 'שלש אמות קומתו', מקום המערכה בלבד. ומזבח שעשו בני הגולה, וכן העתידי להיבנות, מידת ארכו ורחבו שלשים ושתים אמות על שלשים ושתים.

ואולם ייתכן שהשימוש בנטיית "ע-ש-ה" בהקשר זה נובע מהרצון לאגד את כל המזבחות שנעשו מעולם, ובכללם המזבח של משה רבנו (בו נפתחת ההלכה), שללא ספק היה במתכונת כלי (שהרי נדד עם כלל המשכן ממקום למקום), ולכן נכונה בו נטיית "עשייה" גרידא. לפיכך ראה לנכון הרמב"ם להשתמש בנוסח מאחד בעניין המשכן, כמו נוסח תחילתן של הלכות בית הבחירה, כנזכר לעיל. ואולם במשפט האחרון, שהוא ניגוד למזבח שעשה משה מצד מידותיו, יכול הרמב"ם לחזור לפועל "ב-ג-ה" בעניין המזבח שעתידי להיבנות.²⁷ עם זה אין בדברינו פתרון לפועל "ע-ש-ה" שנקט הרמב"ם בעניין מזבח בני הגולה.

מכל אלה עולה שמלבד המזבח שעשה משה, ולו נדרשו תכונות של ניידות, כל שאר המזבחות נבנים בבנין המחובר לקרקע, ומעמדם כמעמד מבנה המקדש עצמו. מכאן אולי אפשר ללמוד על פי דברינו לעיל (ראה הערה 23) שעשיית מזבח העולה

144-145. וראה א"א פיינטוך, ספר המצוות לרמב"ם עם פירוש פיקודי ישרים א, ירושלים תש"ס, עמ' קעז-קעח, קפו-קפח.

²⁶ ראה רמב"ם מדויק (לעיל, הערה 2), עמ' ו הערה 9.

²⁷ דווקא בעניין המזבח שעשו עולי הגולה הכתובים עצמם מאשרים את הפועל "ב-ג-ה" (עזרא ג, ב): "וַיִּקְּם יִשׁוּעַ בֶּן יוֹצָדָק וְאַחֵיו הַכֹּהֲנִים וְזַרְבָּבֶל בֶּן שְׂאֲלִיָּאֵל וְאַחֵיו וַיִּבְנוּ אֶת מִזְבֵּחַ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לְהַעֲלוֹת עָלָיו עֹלֹת כַּכְתוּב בְּתוֹרַת מֹשֶׁה אִישׁ הָאֵל הָיִם".

של משה לא הייתה אלא הוראת שעה ולא מצווה של קבע,²⁸ מה שאין כן שאר הכלים שעשה משה, ששימשו בקודש עד שנגנזו או אבדו.

ו. המזבח מקומו מכוון ביותר

אחד הדינים המתמיהים בדיני המקדש הוא ההלכה המימונית על אודות מקומו של המזבח (הלכות בית הבחירה פרק ב, הלכות א-ב):

המזבח מקומו מכוון ביותר, ואין משנין אותו ממקומו לעולם, שנאמר "וזה מזבח לעולה לישראל". ובמקדש נעקד יצחק אבינו,²⁹ שנאמר "ולך לך אל ארץ המוריה", ונאמר "ויחל שלמה לבנות את בית ה' בירושלים בהר המוריה".

ומסורת ביד הכל שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארונה הוא המקום שבנה בו אברהם אבינו המזבח ועקד עליו יצחק, והוא המקום שבנה בו נח כשיצא מן התיבה, והוא המזבח שהקריב עליו קין והבל, ובו הקריב אדם הראשון קרבן כשנברא קרבן, ומשם נברא. אמרו חכמים, אדם ממקום כפרתו נברא.³⁰

²⁸ חיזוק לוגי לעמדה זו הוא העובדה ששלמה המלך מקים מזבח חדש ואיננו משתמש כלל במזבח משה רבנו, מה שאין כן השולחן, המנורה ומזבח הזהב, ששלמה הוסיף כמותם משלו אך לא ביטל את השימוש בכלים שבנה משה (אף כי בכתובים לא כתוב ששלמה הותיר את כלי משה, אך גם לא מתוארת החלפתם, למעט המזבח). כך בדברי הימים ב א, ד-ז: "אֶבֶל אֲרוֹן הָאֱלֹהִים הָעֹלָה דָּוִד מִקְרִיַת יַעֲרִים בְּהַכִּינֵן לוֹ דָּוִד כִּי נָטָה לוֹ אֶת הַקֵּל בִּירוּשָׁלַיִם: וּמִזְבַּח הַנֶּחֱשׁוֹת אֲשֶׁר עָשָׂה בְּצִלְאֵל בֶּן אוּרִי בֶן חוּר שֵׁם לְפָנָי מִשְׁפַּח ה' וַיִּדְרָשׁוּהוּ שָׁלֹמֶה וַיַּעַל שָׁלֹמֶה מִן הַמִּזְבֵּחַ: וַיַּעַל שָׁלֹמֶה מִן הַמִּזְבֵּחַ הַנֶּחֱשׁוֹת לְפָנָי ה' אֲשֶׁר לֹא הָלַךְ מוֹעֵד וַיַּעַל עָלָיו עֲלוֹת אֶלֶף".

ואולם משהקים שלמה את הבית אנו מוצאים שם, ד, א-ב: "וַיַּעַשׂ מִזְבֵּחַ נְחֹשֶׁת עֲשָׂרִים אַמָּה אָרְכּוֹ וְעֲשָׂרִים אַמָּה רְחִבּוֹ וַעֲשָׂר אַמּוֹת קוֹמָתוֹ" (על זה ראה גם בבלי, זבחים ס ע"א).

על ההבדל ביחסו של שלמה לכלים השונים כבר עמדו חז"ל. כך דבריהם בברייתא דמלאכת המשכן, יב (מהד' קירשנר, עמ' 205): "משה עשה כיוור אחד שנ' 'ועשית כיוור נחשת' ושלמה עשה עשרה כיוורות שנ' 'ויעש כיוורות עשרה'. שאין ת"ל 'חמשה מימין וחמשה משמאל', ומה ת"ל? אלא חמשה מימין כיוורו של משה, וחמשה משמאל כיוורו של משה".

השלמה לכך ראה בבלי, מנחות צט ע"א: "ת"ר: עשרה שלחנות עשה שלמה, ולא היו מסדרין אלא על של משה, שנאמר: 'ואת השלחן אשר עליו לחם הפנים זהב'. עשר מנורות עשה שלמה, ולא היו מדליקין אלא בשל משה, שנא' (את) מנורת הזהב ונרותיה לבער בערב'. רבי אלעזר בן שמוע אומר: על כולם היו מסדרין, שנאמר: 'את השולחנות ועליהם לחם הפנים', ובכולן היו מדליקין, שנאמר: 'את המנורות ונרותיהם לבערם כמשפט לפני הדביר זהב סגור'. ר' יוסי בר' יהודה אומר: לא היו מסדרין אלא על של משה, אלא מה אני מקיים 'ואת השלחנות אשר עליהם לחם הפנים זהב'? אלו שלשה שלחנות שהיו במקדש, שנים שהיו באולם מבפנים לפתח הבית, אחד של כסף ואחד של זהב, על של כסף נותן לחם הפנים בכניסתו ועל של זהב ביציאתו, שמעלין בקודש ולא מורידין, אחד של זהב בפנים שעליו לחם הפנים תמיד".

וראה רא"י גאלדצעהלער, קדשי יהושע, כרך ה, ירושלים תשנ"ט, א'תרעב-א'תרעז. וראה גם אבן האזל לרא"ז מצצר, קדשים א, ו, ירושלים תש"א, הלכות בית הבחירה א, ב, ד"ה אלא דבעיקר (דף א עמוד ב).

²⁹ ראה לשון ר' יעקב עמדין, ספר המפתח (לעיל, הערה 1), עמ' תקמה.

³⁰ על גישתו ההיסטורית של הרמב"ם, ובדגש על הלכה זו ראה מאמרו היסודי של בארון: S.W.

השילוב של ענייני האגדה עם פסיקת ההלכה מעלה תמיהה קשה לכל הרגיל בלשונו של הרמב"ם. יתר על כן, קשה להבין מה מועילות האסמכתאות האגדיות של הלכה ב' לדין העקרוני של הרמב"ם שנלמד מלכתחילה מדבריו של דוד המלך בהכרזו על מזבח העולה?³¹

ואולם דומה שהביאור לשתי הלכות תמוהות אלה מניב עיקרון חשוב בגישתו של הרמב"ם למזבח, וכך חושף את ייחודו. בהלכה א' קבע הרמב"ם עובדה, אף כי נובעת מפרשנות, ובהלכה ב' סיפק לנו מסורת שאמנם מתאששת מהעובדה, אולם אין היא מקבלת מעמד סמכותי שווה לזה של עובדה. לכן דומה שכוונת הרמב"ם היא כדלהלן: העובדה על פי הכתוב בדברי הימים שדוד המלך הורה את מקום המקדש והמזבח אינה מותירה מקום לספק בדבר זיהוי זה, כפי שביאר הרמב"ם לעיל א, ג:

כיון שנבנה המקדש בירושלים נאסרו כל המקומות כולן לבנות בהן בית לה' ולהקריב בהן קרבן. ואין שם בית לדור הדורות אלא בירושלים בלבד, ובהר המוריה שבה. שנאמר 'ויאמר דויד זה הוא בית ה' האלהים', ואומר 'זאת מנוחתי עדי עד'.

הוראה זו באה לדוד לא מסברה כי אם בדבר האל, כמבואר פסוקים אחדים קודם לכן (דברי הימים כא, יח-יט):

ומלאך ה' אָמַר אֶל גֹּד לְאמֹר לְדָוִד פִּי יַעֲלֶה דָוִד לְהַקִּים מִזְבֵּחַ לַה' בְּגֵרֹן אֶרְנָן הַיְבֵסִי. וַיַּעַל דָּוִד בְּדָבַר גֹּד אֲשֶׁר דִּבֶּר בְּשֵׁם ה'.

בפרק א' למד מכאן הרמב"ם את ייחודו של בית העולמים שבחר ה', ומכאן שאין להעלות על הדעת שינוי בבחירה זו.³³ אולם בפרק ב' מבקש הרמב"ם ללמוד מכאן דין פרטי על המזבח. דוד המלך לא הקים אלא מזבח,³⁴ ומאחר שהמקדש נבנה סביב

Baron, "The Historical Outlook of Maimonides", *Proceedings of The American Academy for Jewish Research* 6 (1934-1935), pp. 5-113 וראה י' בן-ששון, "משנתו ההסטורית של הרמב"ם", בתוך: י' כהן (עורך), חברה והסטוריה: הכינוס השנתי למחשבת היהדות, ירושלים תש"ם, עמ' 543-630. ובעיקר ראה עמ' 562-565.

³¹ כיוצא בזה השווה לשונו בפירושו לתחילת פרק שלישי ממסכת מידות (מהד' הרב קאפח תשכ"ג, עמ' רצא): "כי הדיוק במדות המזבח בתורה הוא חמור מאד וכך מקומו, אמר בדברי הימים כאשר נתיחד להם מקום המזבח ויאמר דוד זה הוא בית ה' אלהינו וזה מזבח לעולה לישראל, ואמרו אמר ר' אלעזר ראה מזבח בנוי ומיכאל השר הגדול עומד ומקריב עליו. ואמרו שלשה נביאים עלו עמהן מן הגולה אחד שהעיד להן על המזבח ואחד שהעיד להן על מקום המזבח ואחד שהעיד להן שמקריבין אף על פי שאין בית. וענין אמרם על המזבח שהוא העיד על דיוק מדתו כמו שאבאר".

³² עוד ראה ספרי דברים, פיסקא סב (מהד' פינקלשטיין, עמ' 127-128).

³³ כיאה לגישתו של הרמב"ם בדבר מעמדן של הכרעות אלוהיות שאינן תלויות במשתני זמן ומקום. על זה ראה פירוש המשנה, הקדמת חלק, היסוד התשיעי. וראה מורה הנבוכים א, יא; ובעיקר ג, כ.

³⁴ על הזיהוי שבין "מוריה" למזבח ראה א' אורבך, המדבר וארץ הבחירה: תולדות ישראל

המזבח, למדנו מפעולה זו גם את מקום המקדש כולו. ומאחר שמקום זה הוא הר המוריה, כפי שעולה מזיהויים רבים לאורך המקרא, מדייק הרמב"ם לקבוע שבמקדש נעקד יצחק (שכן נאמר בו מפורשות "בארץ המוריה"). אולם אין כל הוכחה שעקדת יצחק והמזבח שבנה אברהם היו במקום המזבח דווקא, אלא רק שהיו במתחם המוריה.³⁵

בהלכה ב מגלה לנו הרמב"ם על אודות המסורת המדרשית המזהה בין המיקום הגיאוגרפי של מזבח שלמה לאיתור ההיסטורי של מקום העקדה. הלכה זו איננה מבססת את המזבח כבניין, שכן אין היא עסוקה בהשוואת מעמד המזבח לזה של הבניין כולו, אולם היא באה לחדד שבתוך המתחם הבנוי של המקדש ראוי להקפיד הקפדה יתרה על מקומו של המזבח עצמו מכוח המסורת הנזכרת.³⁶

אם כן, מקומו של המזבח שימש נקודת מוצא חשובה לבניין הבית כולו, שלא כשאר הכלים שמוקמו בבניין רק לאחר הקמתו.³⁷ אמנם אין כאן הוכחה חותכת למעמד הלכתי מיוחד של המזבח, אולם ההתעסקות הגדולה של הנביא, וממילא של הרמב"ם, במקום המזבח כקובע את מקום הבית (אם מצד המהות אם מצד המקרה) מעצימה עוד את חשיבותו.³⁸

יצוין שללימוד על הדמיון ההלכתי בין המזבח לבניין עצמו נודעה חשיבות יתרה הן היסטורית הן הלכתית, שכן המזבח היה החלק הראשון שנבנה מהבית השני (עזרא ג, ב):

בתקופה המקראית, כרך שני, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 307, הע' 27. אולם דווקא אורבך העמיד את יסודו של מקדש דוד על הארון. על זה ראה שם, כרך ראשון, תשי"ח, עמ' 222-225.
³⁵ השווה מורה הנבוכים ג, מה, ששם קובע הרמב"ם שמקום ההתגלות של אברהם היה ידוע למשה, אך מסיבות שונות לא רצה לגלותו. מכל מקום, המתבונן שם יראה שהרמב"ם לא דיבר על מקום המזבח בפרטות כי אם על מקום המקדש בכלל.

³⁶ כאן אנו הולכים בדרך שונה מזו שהתווה 'י' כהנא במאמרו החשוב "שיטת הרמב"ם במקום המזבח", מעלין בקודש ט (תשס"ה), עמ' 95-114. לדעתו, המזבח היה עצמאי ובלתי קשור במהותו למקדש, והוא אף מדייק זאת בין השאר מלשון הרמב"ם בהלכות הנדונות כאן.
³⁷ עוד עמד על ייחודו של המזבח בהקשר דומה ר' יוסף באב"ד, בעל מנחת חינוך, בהערותיו על מצווה צה, אות ח (מהד' מכון ירושלים, תשמ"ח, עמ' שס-שסא), כאשר קבע (שלא כרמב"ם עצמו) שאפשר לראות בבניין המנורה, השולחן ומזבח הזהב נספחים למצוות העבודה שבהן (המנורה – נספח למצוות הדלקת הנרות; השולחן – נספח למצוות הנחת לחם הפנים, וכיוצא בזה). כל זה כיוון שאין הם מעכבים את העבודה אלא רק את עבודתם שלהם. ומנגד כתב: "ואפשר דמזבח החיצון שהוא עיקר, דכל הקרבנות מקריבים עליו, א"כ בלא זה אינו קרוי בית המקדש כי עיקר המקדש להקריב קרבנות, אבל המנורה או מזבח הפנימי או כדומה, דכל אחד מהכלים הללו יש להם עבודה מיוחדת, אפשר שאין מעכב בלא העבודה זו, ועל כן אינו מעכב המצוה, כן נראה".

³⁸ אמנם הרמב"ם מתאר את מקומם של הכלים הפנימיים (בית הבחירה ג, יז), אולם אין הוא מוסר לנו מיקום מדויק שלהם כי אם מרחב שבו אפשר להניח את הכלים: "ושלשתן היו מונחין משליש ההיכל ולפנים, כנגד הפרוכת המבדלת בין הקודש ובין קודש הקדשים".
הרב יצחק-זאב הלוי סולובייצ'יק בחידושי הגרי"ז על זבחים, יד ע"א, בני-ברק תשנ"ג, עמ' לו-לז, עמד על ההקפדה היתרה על מקום המזבח ועל הקשר שבינה ובין ההקפדה על מקום המקדש. אולם הוא נטל מכאן לימוד נוסף בדבר ההבדל בין בחירת המקום, תפקידו של דוד המלך, ובין קידושו, תפקידו של שלמה. עי"ש.

וַיָּקָם יְשׁוּעַ בֶּן יוֹצָדָק וְאֶחָיו הַכֹּהֲנִים וְזַרְבָּבֶדֶל בֶּן שָׁאֲלֻמְיָאֵל וְאֶחָיו וַיִּבְנוּ אֶת מִזְבֵּחַ
אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לְהַעֲלוֹת עָלָיו עֹלוֹת כַּפְתּוּב כַּתוּרַת מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים.

מאורע זה התרחש 52 שנה לאחר חורבן הבית השני ו-70 שנה לאחר גלות יכניה (ראה בבלי, מגילה יב ע"א ושלל הפרשנים על עזרא). במשך 18 שנה עמד המזבח על מכוננו, וישראל עבדו עליו. רק לאחר ימים אלה ועם זירוז מצד הנביאים (ראה ספר חגי, העוסק כולו בנושא זה) התעוררו העם להשלים את מלאכת הבנייה. הסיבה שלא הזדרזו מלכתחילה לעסוק בבניין הכולל היא ההכרעה שמקריבים אף שלא בפני הבית (הלכות בית הבחירה ו, יא-טו):

אין מוסיפין על העיר או על העזרות אלא על פי מלך ועל פי נביא ובאורים ותומים, ועל פי סנהדרין של שבעים ואחד זקנים, שנאמר "ככל אשר אני מראה אותך וכו' וכן תעשו" לדורות. ומשה רבינו מלך היה. וזה שעשה עזרא שתי תודות – זכר הוא שעשה, ולא במעשיו נתקדש המקום, שלא היה שם לא מלך ולא אורים ותומים. ובמה נתקדשו? בקדושה ראשונה שקידשה שלמה, שהיא קידשה העזרה וירושלים לשעתה, וקידשה אותן לעתיד לבוא. לפיכך מקריבין הקרבנות כולן, אף על פי שאין שם בית בנוי... שקדושה ראשונה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבא.³⁹

כבר הבאנו לעיל את דברי הרמב"ם (א, ג) שכיוון שנבנה הבית נאסרו כל המקומות כולם לבנות בהם בית לה' ולהקריב בהם קרבן. ברור אפוא שהרמב"ם רואה במזבח את בית ה', על כל פנים את יסודו, מכוח הזיהוי שקבע דוד המלך בעקבות דברי גד הנביא אליו.⁴⁰

ו. המזבח אין עושיין אותו אלא בניין אבנים

עתה נבוא לעיוננו האחרון בדבר חומר הגלם שממנו עשוי המזבח. כאמור, לאור דברי התורה בשמות (פרק כ), המזבח היה בנוי מאבן. בכמה וכמה מקומות מאריך הרמב"ם אם במישרין אם בעקיפין בדמיון הלכתי בין בניין המזבח לבניין ההיכל והעזרה. דומה שיש קשר בין הדברים כיוון שההיכל והעזרה היו בנויים מטבע הדברים בחומרי אבן.

³⁹ על פי שיטת ר' יהושע בבבלי, שבועות טז ע"א. וראה להלן. והאריך בסוגיה זו ר"ש גורן, הר הבית, ירושלים תשס"ה, עמ' 47-113, 165-169.

⁴⁰ עוד ראייה לקביעה זו מצויה באופן שבו הביא הרמב"ם את דעת ר' יהושע על הקרבה שלא בפני הבית (משנה עדויות ח, א; ראה גם בבלי, שבועות טז ע"א; לשון זה מצויה גם בבבלי, מגילה י ע"א, וכן בבבלי, זבחים קז ע"ב אך בשינוי קל שאין לו השלכה לענייננו): "אמר רבי יהושע: שמעתי, שמקריבין אף על פי שאין בית, אוכלין קדשי קדשים אע"פ שאין קלעים, קדשים קלים ומעשר שני – אע"פ שאין חומה, מפני שקדושה ראשונה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא".

אבל הרמב"ם לא אמר שמקריבים אף על פי שאין בית, כיוון שנוכחותו של המזבח היא נוכחותו של הבית. לפיכך דקדק בלשונו וקבע (ו, טו): "לפיכך מקריבין הקרבנות כולן אף על פי שאין שם בית בנוי" (אין לגרסה זו אח ורע בעדי הנוסח שלפנינו).

יתר על כן, הרמב"ם מפריד את דיני הבניין של הכלים מדיניהם האחרים. דיני בניין המזבח מובאים בפרק א מהלכות בית הבחירה (הלכות יג-יז), ואילו דיני האחרים מובאים בפרק ב. כיוצא בזה דיני בניין הכלים מובאים בפרק א, הלכות יח-יט, ודיניהם האחרים מובאים בפרק ג'. אך גם כאן, על אף הדמיון המסוים, חומרי הגלם השונים מעידים על זהותו האמיתית של המזבח. הדין הבסיסי, שלפיו המזבח בנוי מאבן, מובא בפרק א הלכה יג:⁴¹

המזבח אין עושין אותו אלא בנין אבנים.⁴² וזה שנאמר בתורה "מזבח אדמה תעשה לי" – שיהיה מחובר באדמה, שלא יבנוהו לא על גבי כיפין ולא על גבי מחילות. וזה שנאמר "ואם מזבח אבנים", מפי השמועה למדו שאינו רשות אלא חובה.

בהמשך ההלכות מביא לנו הרמב"ם גם כמה דינים על אופי הבנייה, וזה סדרם:

- א. אבן פגומה פסולה לכבש ולמזבח (והבונה עובר בעשה).
- ב. אבן שנגע בה ברזל במזבח או בכבש פסולה לכבש ולמזבח (הבונה בה לוקה).
- ג. דיני אבן שנגע בה ברזל אחר שנבנתה במזבח.
- ד. דין המנתץ אבן מן המזבח דרך השחתה (לוקה).

לדין הראשון והאחרון מביא הרמב"ם מקבילות ברורות מדיני ההיכל והעזרות:
א. דיני אבן פגומה (הלכות יד-טו):

כל אבן שנפגמה כדי שתחגור בה הציפורן כסכין של שחיטה, הרי זו פסולה לכבש ולמזבח, שנאמר "אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' אלהיך". ומהיכן היו מביאין אבני מזבח? מן בתולת הקרקע חופרין עד שמגיעין למקום הנכר שאינו מקום עבודה ובנין, ומוציאין ממנו האבנים, או מן הים הגדול – ובנין בהן. וכן אבני ההיכל והעזרות שלימות היו. ואבני היכל והעזרות שנפגמו או שנגממו – פסולות, ואין להן פדיון אלא נגזין.

ב. דיני נותץ מזבח (הלכה יז):

⁴¹ ראה לעיל, הערה 25.

⁴² בכמה מן הדפוסים המאוחרים השתרבבה בטעות המילה "גזית" כאן, בניגוד מוחלט לדברי התורה, לשאר מקורות ההלכה ולדברי הרמב"ם בספר המצוות ובניגוד לכל כתבי היד ולדפוסים הישנים. תחילתו של השיבוש בדפוס אמסטרדם תס"ב. על זה העירו רבים מנושאי הכלים של הרמב"ם. עוד ראה א, יג, הע' יט (מהד' הרב קאפח, עמ' כט); ילקוט שינויי נוסחאות לספר עבודה א, יג (מהד' שבתי פרנקל, עמ' תתפן).

וכן הנותץ אבן אחת מן המזבח או מכל ההיכל או מבין האולם ולמזבח דרך השחתה – לוקה, שנאמר "ונתצתם את מזבחותם וכו' לא תעשון כן לה' אלהיכם".⁴³

בשני המקרים הביא הרמב"ם מקור אך ורק לדין המזבח והכבש ולא לדיני הבניין האחרים.

אף בחומרי הגלם והשימוש בהם אנו מוצאים דמיון רב בין המזבח למקדש עצמו. למשל, המזבח אינו בנוי אלא בניין אבנים (הלכה יג), וגם בניין ההיכל והעזרה נבנה באבנים גדולות (הלכה ח). עוד אפשר לראות דמיון רב בין הדין "מזבח אדמה", שממנו נקבע שהמזבח צריך להיות מחובר לאדמה (הלכה יג), ובין הלכה האוסרת רפיפות באבני העזרה (הלכה י).⁴⁴

גם מן השימוש בעץ ובקורות אבן לבניין המזבח עצמו (ב, טז) מוצאים דמיון בין המזבח להיכל (א, ט), אלא שבמזבח מדובר רק באופן הבניין, וחובה להסיר את גופי העץ והאבן שנועדו למלא את מקום היסוד החסר עם תום הבניין, ואילו בהיכל קורות העץ משתלבות בבניין עצמו כל זמן שאינן גלויות.

לא כן שאר הכלים. הם אסורים בבניין של אבן, ולא זו אף זו, אלא כל דבר שיסודו באבן ודומה לו אסור. לפיכך גם הזכוכית, שמוצאה מן החול, אסורה. רק המתכות למיניהן כשרות בשאר הכלים. ההבדל העיקרי בין האבן למתכות הוא העיבוד (שהרי לא מצינו מעולם שימוש במתכת בלתי מעובדת בעבודת המקדש), כלומר מתן הצורה בידי אדם. אבל המזבח והעזרה וההיכל אינם מעובדים אלא מחוברים לקרקע, וחומרי הגלם שלהם לקוחים מן הקרקע ומשמרים את צורתם המקורית.⁴⁵

ז. סיכום

במאמר זה ביקשתי להראות שלמזבח יש שני פנים אצל הרמב"ם, ובתנ"ך ובמקורות חז"ל. אולם שלא כבראייה ראשונה עיון מעמיק בדברים מגלה שלמזבח נודעו שני שלבים כבמקדש עצמו: תחילה היה המזבח כלי, חלק ממערכת הכלים ששימשה במשכן ובמקדש, אולם, מעמד זה היה ארעי בלבד, כמו של המשכן עצמו, ולאחר מכן קיבל את מהותו הנצחית – מזבח בנוי, כמו מהותו של בית העולמים, בית הבחירה, שקדושתו קדושת עולם שאיננה פוקעת ואיננה ניתנת לשינוי.⁴⁶ משכנו של משה היה

⁴³ השווה לא תעשה סה מספר המצוות. שם מביא הרמב"ם פסוק זה וקובע "שהזהירנו מנתץ ומאבד בתי עבודת האל יתעלה ומאבד ספרי הנבואה ומלמחוק השמות הנכבדים והדומה לזה".
⁴⁴ אבל חשוב להעיר שבניגוד למזבח, שלא היה בנוי על גבי כיפין ומחילות (הלכה יג), הבית עצמו היה בנוי כך (ראה הלכות פרה אדומה ב, לז).

⁴⁵ אם בהיכל ובעזרה יש איסור סיתות ופיצול באבנים בהר הבית עצמו אך אין איסור בעיבודן (לא שינוי הצורה כי אם ייפוייה וליטושה) מחוץ להר (כך בהלכה ח), הרי במזבח יש איסור קיצוני של כל מגע עם כלי עיבוד עד כדי פסילת האבן שנגע בה הברזל, גם אם מגע זה לא הוביל לשינוי בצורתה. דומה שהתורה רצתה ליצור חיץ ברור בין הכלים למזבח והטילה על המזבח דיני בניין טבעי קיצוניים מאלה של שאר המבנים בעזרה.

⁴⁶ כך לשיטת הרמב"ם. ראה בעניין זה הלכות בית הבחירה ו, יד, וראה את השגת הראב"ד שם ובנושאי הכלים. עוד ראה מ' בר, "הר הבית ובית המקדש במשנתו של רשב"י", בתוך: א' אופנהיימר, א' רפפורט ומ' שטרן (עורכים), פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני: ספר זיכרון

לפי שעה, וגם מזבחו של משה היה לפי שעה. לכן משנבחר האתר הראוי לבית העולמים נבחר עמו גם האתר הראוי למזבח עולמים, ומעתה ואילך אין עוד להשתמש במזבח שבנאו משה, שכן זה היה כלי, ומעתה ואילך המזבח אינו אלא בניין.⁴⁷ עיון זה הוביל אותנו למסקנה שהמזבח אינו רק חלק מהבניין גרידא כי אם עיקרו של בניין. לפיכך במתן פרשנות מקורית למימרה שנויה ומפורסמת של חז"ל קבע הרמב"ם שנוכחותו של מזבח משמעה נוכחות של בית, ולכן מקריבים אף על פי שאין שם בית בנוי, כל זמן שהמזבח, עיקרו של הבית, בנוי. ומטעם זה הזכיר דוד המלך את מציאותו של הבית ברגע שהוקם המזבח, אף שטרם נבנה דבר מן ההיכל והעזרה. הרמב"ם הדגיש באמצעים לשוניים, ספרותיים וקונטקסטואליים את היסודות הללו של המזבח, ובזה חולל הנגדה ברורה בינו ובין שאר הכלים. לכן גם פתח במזבח ומנה את כל הכלים ממנו ואילך, מהחוץ פנימה, כמו תיאור מקדש שלמה, שהוא בניין אב לכל מקדש בנוי באשר הוא, המייצג הן את יסוד המקדש כמבנה, בית לה', הן את יסוד הבחירה מתוקף היותו בית הבחירה ובית העולמים, שלא כמקדש שילה.

לאברהם שליט, ירושלים תשמ"א, עמ' 361-375; זאב ספראי, "קדושה וחורבן", בתוך: ש' טלמון וז' ספראי (עורכים), ירושלים במקרא ובמקורות ישראל, חוג בית הנשיא לתנ"ך ולמקורות ישראל, 9, ירושלים תשנ"ז, עמ' 41-65. וראה לעיל, הערה 39.
⁴⁷ ראה מרומי שדה לנצי"ב מוולוז'ין, ירושלים תשי"ט, זבחים סא ע"ב, ד"ה אמר רב הונא (עמ' 40), שמחלק לעניין אבנים שנגע בהן הברזל בין מזבח שילה למזבח עולמים בירושלים, שרק בו היה דין "אבנים שלמות", אך לא מסתבר כן מדברי הרמב"ם, ואכמ"ל.